

יציאת הערבים מכפרים למרגלות הכרמל הדרומי

ב-1948

תיאודור כ"ץ

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר מוסמך

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג להסטוריה של המזרח התיכון

מרס, 1998

יציאת הערבים מכפרים למרגלות הכרמל הדרומי

ב-1948

מאת: תיאודור כ"ץ

בהדרכת: ד"ר קייס פירו

עבודת גמר המוגשת כמילוי חלק מהדרישות
לקבלת התואר מוסמך

אוניברסיטת חיפה

הפקולטה למדעי הרוח

החוג להסטוריה של המזרח התיכון

מרס, 1998

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(מדריך העבודה)

מאושר על ידי _____ תאריך _____
(יו"ר ועדת המ"א)

אהבנו ואלה אנשי עבודה 33
 דחטיבת "אלכסנדרוני" -
 בהצרכי רבה, בקבוצה רב אברג'לי
 נעשה צמיחים, אף שיתוף הפעולה, אף
 הניצחון הטוב אף ... להבאתם את פתרון
 מאן בארץ היצא עזב הלאה!
 נרבי

נח"ל , 24.1.2000

תוכן העניינים

IV		תקציר
X		רשימת תמונות
XI		רשימת מפות ותעודות
1		הקדמה
11	א. מבוא: מידע כללי על המצב בארץ-ישראל ערב ההחלטה באו"ם על חלוקת הארץ ב-29.11.1947 והחרפת המאבק בין היהודים והערבים בעקבות ההחלטה	
40		הערות למבוא
47	ב. אם אל-זינאת וטנטורה בשלהי התקופה המנדטורית: התמונה הסוציו-אקונומית, תרבות, חברה, תעסוקה, הקונפליקט הלאומי, יחסים עם יהודים וכו.	
60		הערות לפרק ב'
65	ג. כיבוש אם אל-זינאת: החומר הכתוב מול העדויות שבע"פ	
85		הערות לפרק ג'
89	ד. כיבוש טנטורה: החומר הכתוב מול העדויות שבע"פ	
171		הערות לפרק ד'
182	ה. סיכום: ממעמד של תושבים למעמד של פליטים	
192		הערות לסיכום
194		רשימה ביבליוגרפית

יציאת הערבים מכפרים למרגלות הכרמל הדרומי ב-1948

תיאודור כ"ץ

תקציר

בה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948, הכריז דוד בן-גוריון במוזיאון בתל-אביב על הקמת מדינת ישראל.

טקס ההכרזה, אשר התקיים ערב סיומו המעשי והחוקי של המנדט הבריטי על ארץ-ישראל נועד ליצור חפיפה בין הממשלה הבריטית היוצאת לבין זו היהודית, שהתכוונה לבוא תחתיה, ועל מנת למנוע, ככל האפשר היווצרות חלל ריק בשלטון.

אך בעוד טקסי הפרידה וההכרזה התקיימו, לא שבתו מרעמיהם גם התותחים. פעולות האיבה ההדדיות בין הכוחות הפלסטינים הבלתי סדירים לבין הכוחות הלוחמים היהודיים התנהלו בכל רחבי הארץ, תוך תכונה מיוחדת לפלישה הקרובה של צבאות ערב הסדירים. עבודה זו עוסקת בסיפורם הייחודי של שני כפרים באיזור הכרמל: אם אל-זינאת וטנטורה, אשר על הראשון בהם השתלטו כוחות "גולני" למחרת הכרזת המדינה במוצ"ש, 15.5.1948, ועל משנהו-שבוע לאחר מכן, במוצ"ש, 22.5.1948.

בסיום פרק העדויות על ההתרחשויות בטנטורה, בו הובאו עיקרי דבריהם של כ-44 מרואיינים יהודים, מרביתם לוחמי "אלכסנדרוני", חלקם תושבי זכרון-יעקב והסביבה ועוד אחדים, הקשורים באופן כלשהו לפרשה, וכן כ-30 פלסטינים, רובם הגדול מפליטי טנטורה, אשר היו בכפר ביום כיבושו, וכן, בסיכום עדויותיהם של ארבעת מפקדי פעולת הכיבוש של אם אל-זינאת ו-16 מפליטי הכפר, אל מול חלקם הגדול של המסמכים הארכיוניים העומדים לרשות הציבור בנושא זה והסיפורת המישנית הנילוה, דומה כי ניתן לסכם, באופן שקשה יהיה לערער עליו, כי העדויות בע"פ בפרשיות אלו, שופכות אור חדש ושונה על אחד המקרים הקשים ביותר בתולדות מלחמת 1948, בכל הנוגע לענין טנטורה וכן פרטים עלומים רבים בפרשת אם אל-זינאת, וכי בלעדיהן, יתכן מאוד והדברים לא היו נודעים לעולם. הא ראייה, שבשום מסמך מתוך מאות מסמכים שהועמדו לרשותו בארכיונים השונים לא מצא המחבר, ולו גם רמז לסיפוריהם של עשרות מרואייני טנטורה ואם אל-זינאת. השימוש בביטוי "יתכן" הוא מאחר ובתיקים רבים מאד בארכיון צה"ל ובארכיונים אחרים ישנם מסמכים כלשהם אשר לא הועמדו, לפי שעה, לרשות הציבור, ועלינו, לכן, להשאיר מקום לספק, באשר לאפשרות שבמקום כלשהו, מוצנע מעין הבריות, יש מסמך או מסמכים, היכולים, ביום מן הימים, לאושש בכתב את העובדות העולות מן הראיונות בע"פ שבעבודה זו.

בדיקה מעין זו של שני הכפרים הנדונים מעלה לאין שעור את ערכה של עבודת מחקר, אשר תשלב עדויות בע"פ בהשוואה אל המסמכים שבכתב, ויש בה כדי לשנות מן הגירסאות המוכרות לנו כיום אודות יציאת הערבים מכפריהם ומעריהם ב-1948.

IV

ב-29 בנובמבר, 1947, בעקבות החלטת עצרת האו"ם בדבר חלוקת ארץ-ישראל לשתי מדינות, יהודית וערבית, החל שלב חדש בקונפליקט המתמשך שבין שני העמים, מזה כמה וכמה עשורי שנים.

הסרבנות הפלסטינית הבסיסית כלפי הצעת הפשרה, עליה החליטה העצרת הכללית של האו"ם ואשר אותה קיבלה הנהלת הסוכנות היהודית בבחינת רע במיעוטו, בישרה, מלכתחילה, עליית מדרגה בפעולות האיבה ההדדיות בכל רחבי הארץ.

אחת התופעות היותר מפתיעות של מלחמת 1948 היא הנטישה הערבית ההמונית של כפרים ועיירות ואיזורי מגורים שלמים, ללא, או כמעט ללא לחימה כלל, וזאת, גם ממקומות בהם הפצירו בתושבים להישאר והבטיחום כי לא יאונה להם כל רע (ידוע ומפורסם מקרה חיפה).

ההסברים שניתנו במשך השנים, החל מפרשת דיר יאסין ועד ההוראה לעזוב, זמנית, של המנהיגות הפלסטינית ארו הערבית, או אף של שתיהן גם יחד, שהיתה או לא היתה, אינם מעלים ואינם מורידים דבר לצורך דיונו. עובדת התרוקנותה הפתאומית של הארץ מיושביה הערבים והיווצרות מרחבי ארץ שלמים ריקים מאדם, יצרה באחת מציאות שהישוב היהודי, בעיצומה של המלחמה, לא היה ערוך לקראתה במידה מספקת.

ואכן, התופעה של עזיבת הערבים את הכפרים והעיירות היתה רחבת ממדים ומהירה הרבה יותר ממה שמישהו מן המבינים בדבר יכול היה לצפות מראש.

ב-3.12.1947, בסמוך מאז להחלטת האו"ם על ה"חלוקה", התקיים דיון מקיף במרכז מפא"י, במגמה לקבוע עמדה בנושא קווי יסוד לדמות המדינה היהודית העתידה ודרכה בתחומים שונים. אחד הנושאים המרכזיים בדיון היה יחס המדינה כלפי המיעוט הערבי, שמלכתחילה, אמור היה להקיף כ-40% מאוכלוסית המדינה המיועדת. בדיון הציג בן-גוריון את אמונתו החזקה בעליה המונית של יהודים לארץ-ישראל, שהיא היא האמצעי הבדוק ביותר כדי להימנע מסכנת השתלטות המיעוט הערבי והפיכתו לרוב במדינה היהודית.

ברם, בו-זמנית דיבר בן-גוריון על כוונה מפורשת של הנהגת המדינה העתידה לנהוג שוויון זכויות מלא כלפי האוכלוסיה הערבית, בבחינת גשר וקשר עתידי כלפי מדינות ערב העוינות.

השתלשלות המאורעות בחודשים שלאחר מכן הסיטה את תשומת הלב לכיוון אחר לחלוטין, הכניסה את הארץ כולה למעגל זמים רצחני למשך חודשים ארוכים וגרמה לקובעי המדיניות להרהורים נוטפים ושונים באשר לעתיד היחסים בין היהודים והערבים בארץ-ישראל. יש להניח שארועי המלחמה והמנוסה הערבית הכוללת, הם גם שהביאו לגישה חדשה בקרב ההנהגה הישראלית, גישה, עליה רמזה גולדה מאירסון (לימים: מאיר) בפגישה האחרונה עם המלך עבדאללה, ערב פלישת מדינות ערב לארץ-ישראל. בפגישה זו הוזכרה גולדה את המלך והתרתה בו, לשמור על השלום, לבל יבולע לו, שמא, אם תפרוץ מלחמה תהיינה תוצאותיה קשות עבור הפלסטינים והערבים.

מה עלה בגורלם של עשרות ומאות אלפי הפליטים הערבים-הפלסטינים אשר, בנסיבות ובצורות שונות נטשו, שלא בטובתם, את כפריהם, עיירותיהם ועריהם, עקב המלחמה. במהלך השנים הובאו ע"י חוקרים שונים וכן ע"י מוסדות שונים, בינלאומיים ואחרים, גירסאות שונות, באשר למספרים, הכיוונים והריכוזים שנוצרו עם הזמן.

V

בעבודה זו ננסה לעקוב ולבדוק, בכלים העומדים לרשותנו, מה ארע לתושביהם של שני הכפרים בהם טיפלנו בעבודה זו, הן כמקרה חקר, אשר יש בו כדי לסמן ולאפיין, במידה ידועה, את מה שהתרחש עם תושביהם של עשרות ומאות כפרים אחרים ברחבי הארץ, והן כבדיקה פרטנית וממוקדת בשני הכפרים האמורים.

מאחר ובעבודה זו התמקדנו בשני כפרים מתוך המכלול של 420, ננסה, להלן, לסכם את תוצאותיה של בדיקה זו, וממנה להקיש, כמידת האפשר, על המקור.

1. אם אל-זינאת: תושבי אם אל-זינאת, על פי העדויות הקיימות, עזבו את כפרם גלים-גלים, החל משלהי אפריל, 1948 ועד היציאה הסופית, במוצאי ליל ה-15.5.1948, עת הקיפו חיילי "גולני" את הכפר.

אלא שהכפר עצמו, עפ"י העדויות הקיימות, חרף העובדה שנוטר נטוש מתושביו, וככל הנראה, וגם על-פי הידוע, גם חיילי צה"ל לא נשארו בו זמן רב, הפך, עם הזמן, אכסנייה מזדמנת לכפריים שונים, שעברו דרכו, ואף שהו בו זמן-מה, בדרכם הלאה.

ראוי לציין שבאותה עת עדיין נטושה היתה המערכה הקשה של כוחות צה"ל כנגד שלושת כפרי "המשולש הקטן" גיבע, אגוז ועין עיזאל, וכנראה היתה רגישות רבה לכל תנועה באזור.

בתקופה שלאחר מכן שימשו שטחי אם אל-זינאת מחד גיסא איזור רגיש, בו קיים הצבא סיורים לפרקים, כדי לוודא שכל השטח נמצא בשליטה, ומדי פעם אף דווח על ממצאים בלתי שגרתיים, ומאידך גיסא שימשו השטחים לאימונים, הן מן הקרקע והן מן האוויר.

הרוב הגדול של תושבי אם אל-זינאת הגיעו, באופן התחלתי, לכפרי הדרוזים דאלית אל-כרמל ועספיה ובידינו עדויות אחדות מתקופת שהותם שם, שנמשכה, לגבי הרוב הגדול, בין מספר שבועות ועד מספר חודשים.

מתוך עדויותיהם של כ-16 מפליטי אם אל-זינאת עולה כי מאות ואלפים מיוצאי הכפר פוזרים כיום על פני שלוש יבשות, החל מישראל, עבור למחנה הפליטים נור א-שמס שבאיזור טול-כרם, מחנות הפליטים שליד געין ורמאללה, דרך ירדן, סוריה, לבנון, עיראק, תורכיה, בלגיה, ארה"ב ואולי עוד ארצות נוספות לגביהן אין עידכון מדוייק בארץ.

בישראל חיות עשרות אחדות של משפחות מבני אם אל-זינאת: בדאלית אל-כרמל כ-250 נפש, בפריזיס כ-80 או 90 נפש, בנצרת ויפיע כ-30, בחיפה כ-30 או 40, באם אל-פחם כ-15 נפשות ואולי בעוד מקומות.

הרוב הגדול של יוצאי הכפר בישראל, בעיקר בני הדור השני והשלישי, מצאו את דרכם בחיים ומבחינה כלכלית מצבם סביר בהחלט, אך נושא זה, מסתבר, אינו עיקרי בעיני רבים מהם. רבים מיוצאי אם אל-זינאת נושאים בליבם את התרעומת הבסיסית כלפי מדינת ישראל בגין מה שעוללה להם ולאבותיהם בעת המלחמה ב-1948, כאשר הכל ידעו, ואגב, גם היהודים הודו והכירו בכך, כי הכפר אם אל-זינאת ישב בהשקט ובביטחה והקפיד, תוך ראייה מפוכחת של המציאות, על אי מעורבות של בניו בעימות היהודי-ערבי הכולל, עפ"י החלטה ומדיניות מוכרזת מראש, שלא כבתקופת מאורעות 1936-1939, כאשר בני הכפר היו מעורבים עד צוארם בפעילות של כנופיית אבו-דרה ושאר מעשי שוד, ביזה וטרור.

חלקם של אנשי אם אל-זינאת זוכרים, עדיין, אישית, על בשרם, את חוויות הכיבוש הפתאומי, הנישול והגירוש האלים, באישון לילה, וחלקם, בנים ונכדים, שגדלו וחונכו, משך שנים, על הטראומה החריפה שנושאים אבותיהם בחובם.

סלימאן דאהוד פחמאווי (אבו-תיאמר), מהנדס בנין בהכשרתו ובעל משרד גדול להנדסת בנין, היה בן כמה חודשים בלבד בעת נפילת הכפר ב-1948, אך מקדיש, בחיי היום-יום שלו, זמן רב, לעיסוק באם אל-זינאת, במחשבה וגם בפועל. ברשותו מפה צבעונית, גדולת ממדים, בה מחולק שטח הכפר לחלקות ולאיוורים ומפורטים בה מספרי החלקות, בעליהן, שמות הגידולים החקלאיים וכן, כמובן, מפה מזוייקת, המשחזרת את בתי הכפר על פי בתי אב ומשפחות, מקומות ציבוריים כמו בית הספר, המסגד, המעיינות הציבוריים, כיכר הכפר ועוד - כ-150 דונם שטח בנוי.

מדי כמה שבועות, עולים אבו-תיאמר וכמה חברים ובני משפחה, כולם מיוצאי אם אל-זינאת, אל האתר הנטוש של הכפר, הנעלם כיום בין עצי החורשות שמצפון לכביש צומת אליקים-דאלית אל-כרמל, משוטטים שעה קלה בין הסלעים והטורשים, שביניהם מבצבצים, פה ושם שרידים אחרונים של מבנים חרבים, משחזרים ביניהם פרטים וחוויות של פעם, מן הימים הטובים של אם אל-זינאת.

2. טנטורה: בישיבת ועד-המושבה זכרון-יעקב, ב-23.6.1948, דיווח יו"ר הועד, אבא שכטר, על כך שפנה אל מפקד הנפה בענין הצפיפות ששררה בפרידיס, בעקבות פינוי כל האוכלוסייה הבלתי-לוחמת מטנטורה אליו, כ-1600 נשים, זקנים וילדים.

הנה כי כן, אנשי טנטורה, למעשה, כבר נעקרו מכפרם ומבתיהם, אך יו"ר ועד זכרון-יעקב המשיך להתייחס אליהם כאל שכניו לכל דבר והחשש שמא ייחשבו הוא ואנשיו כמפירי אמונם של אנשי טנטורה טרד את מנוחתו.

לעומת זאת, מתוך יומנו של יוסף ויץ, ב-18.5.1948, חמישה ימים תמימים קודם שנכבש הכפר טנטורה, בדיון על הקצאת שטחים לקבוצות, המועמדות לעליה על הקרקע, מסתבר כי אדמת טנטורה הופיעה בתכניות הקק"ל כאילו היה שטח הכפר שייך לאדמות הלאום מאז ומעולם.

בכך רומז ויץ, במידה ידועה, להסבר, מדוע לא ניתן היה לשנות את ה"פקודה מגבוה" שאין להחזיר את תושבי טנטורה לבתיהם, וזאת, בין היתר, כנראה, מאחר ושטחי הקרקעות של טנטורה כבר היו מתוכננים לעליה קרובה להתיישבות, בעוד תושבי טנטורה הערבים יושבים בטח על אדמתם, בטרם כיבוש ואף בטרם קרב; והא ראייה: שלושה שבועות בדיוק חלפו מיום כיבוש טנטורה ועד לעלייתה על הקרקע של הקבוצה הראשונה של מייסדי קיבוץ נחשולים, ובעוד פליטי הכפר ממתנינים בפרידיס ל"החלטה מגבוה" על גורלם, האם ישובו לכפרם אם לאו, ניתנה התשובה להם בשטח, ע"י המתישבים החדשים, "שלוחיהם" של יוסף ויץ ואנשיו.

הכפר טנטורה נכלל ברשימת הכפרים שהוטל על חטיבת "אלכסנדרוני" לכבוש במסגרת ההוראות המפורטות לחטיבות של מה שכונה ע"י ראשי ה"הגנה" תוכנית ד', לעומת הכפר

אם אל-זיגאת, אשר לא נכלל באותה מסגרת של הוראות לחטיבת "גולני" והפקודה לכיבושו ניתנה, כזכור, בסמוך למועד הביצוע, לקראת מחצית חודש מאי, 1948, וגם בה לא נאמר מאומה על הצורך לפנות את הכפר מיושביו.

צריך לציין, כי תוכנית ד' נועדה, במקורה, להפעלה, לאחר ה-15.5.1948, הוא המועד הצפוי לפינוי הבריטי, אלא שמאחר והבריטים החלו את פינויים מן הארץ שבועות אחדים קודם לכן, נוצר, בחזיתות השונות, מצב שדחף את כוחות ה"הגנה" לתגובות ותפיסת עמדות עפ"י הנתונים שנקבעו בשטח, על מנת שלא תיווצרנה ע"י הפלסטינים עובדות בלתי הפיכות. במצב ששרר בארץ-ישראל בתקופה הנדונה, עת "זמדומים" למנדט הבריטי, פעולות איבה מתמשכות בין יהודים וערבים, שהחלו למן ה-30 בנובמבר, למחרת החלטת ה"חלוקה", שנדחתה הן ע"י הפלסטינים והן ע"י מדינות ערב, די היה בתוכנית כה משופעת באופציות שונות כתוכנית ד', המדברת, בו-זמנית, אודות פשיטות בעומק שטח האויב, השתלטות על עורקי תחבורה מרכזיים וסילוק כפרי האויב השולטים בקרבתם, תקיפת מרכזי אויב וגירוש האוכלוסייה מהם, השמדת כוחותיו המזויינים של האויב ובעת הצורך אף מחיקתם מעל האדמה של כפרים שְלָמִים, עפ"י נוהל מוכר ורשמי, על מנת ליצור באיזורים השונים דפוסי התנהגות שונים של מפקדים ומפקדי מישנה, אשר קבעו את מדיניותם בהתאם לפרשנותם האישית לגבי סעיפים שונים בתוכנית, וכך, בעצם, נוצרו ביחידות השונות, נוהלי פעולה "ייחודיים" להן, אשר איפשרו, לעתים, חופש פעולה מופלג למפקדים זוטרים ואף לחיילים, בכל הנוגע לכללי התנהגות בקרב ולאחריו, נוהלי התנהגות כלפי שבויי מלחמה, אוכלוסייה בלתי לוחמת ועוד.

יש לציין, שבאותה עת עצמה, בישיבת הוועד הפועל הציוני שהתקיימה ב-6.4.1948, דיבר יו"ר הוועד, דוד בן-גוריון, על המצב הקריטי של הישוב, על הניתוק למחצה של ירושלים העברית והמצור של העיר העתיקה, על הדרכים המשובשות בכל רחבי הארץ, על הכוחות הבלתי-סדירים הממלאים יותר ויותר את הארץ, בנוסף ללגיון הערבי הירדני ושאר צבאות ערב הצפויים לפלוש בכל רגע.

בן-גוריון תיאר את עוצמתם הבינלאומית של הערבים ומדינות ערב, לעומת מצבם הבעייתי של היהודים בארץ-ישראל, הנמצאים במצוקת שיא פיזית, מנטאלית ומוסרית, מבלי לדעת מה ילד יום.

הדיון בפרשנות לתוכנית ד', הנמשך עוד ועוד, מלמדנו, בראש וראשונה, כי אין, וכנראה לא יכול להיות, פירוש "מדעי" אחד ויחיד לסעיפיה השונים של התוכנית ולא כל שכן לגירסאותיהם השונות של לוחמי ומפקדי שדות המערכה ב-1948. כך הם הדברים, באשר למושג ה"גירוש", ואם כזוהי הפרשנות באשר לצורך בגירוש, הרי שלא ייפלא הדבר אם בנתונים שכאלה, גם פרשנות מושגים כ"ביעור כפרים", "ניתוק דרכי נסיגה", "השמדה", ועוד כהנה וכהנה, הותרחה והסתעפה ביותר בדרכה משולחן המטה של ה"הגנה", בראשות יגאל ידן ושאר חברי המטה הכללי, ועד הגיעה לשטח, אל הלוחמים עצמם.

על פי דבריהם של מרואייני עבודה זו התמונה המצטיירת בהירה למדי, גם אם אין באפשרותנו לקבוע באופן נחרץ וסופי כמה, בדיוק, מתושבי סנטורה נהרגו במהלך כיבוש

הכפר ולאחריו, מאחר ובנושא זה שמענו מספר רב של גירסאות: מ-40 או 50 ועד 250; אך אולי גם אין זו השאלה החשובה ביותר בדיוננו, כי אם השאלות שהצגנו בראשיתו של מחקר זה והן, אולי, המהותיות ביותר לענייננו: האם היתה או לא היתה מדיניות מכוונת והנחיות ברורות, בכל הנוגע להתנהגות החיילים לאחר כיבושו של כפר, מה יעשה בשטח ובתושבים משנכבש המקום, ומעל לכל: הכיזד קרה שההתרחשויות שתוארו שוב ושוב ע"י המרואיינים בעבודה זו לא נודעו מעולם קודם לכן לציבור החוקרים ולא כל שכן לקהל הרחב? האם קשר של שתיקה? הניתן להעלות על הדעת דבר קיומו של קשר שתיקה בין מאות אנשים לאורך כל 50 שנות קיום המדינה?

ובכן, באשר לשאלה אחרונה זו - התשובה היחידה המתקבלת היא, כי לא קשר, לא שתיקה וככל הנראה, גם לא נסיון להשתקה. בעקבות הפגישות המרובות עם לוחמי "אלכסנדרוני", הרושם שנוצר הוא כמעט אחיד: אנשים אלה הגיעו, מאז החלטת האו"ם על חלוקת הארץ, כמעט מדי שבוע, לקרבות קשים ומרים, חלקם אף גורליים במידה רבה, ובהם, עפ"י מיטב הזכרתם ותודעתם, גוננו בגופותיהם על קו החזית הראשון של העם היהודי במדינתנו הצעירה, בעצם ימי הולדתה הראשונים, תחת איום ממשי בהכחדה, עוד כמעט בטרם "לידה", מתוך תחושה תריפה של חרדה קיומית, הזכורה להם היטב עד עצם היום הזה.

למותר לציין: אין בדברים הנכתבים בזה, אלא משום נסיון, למצוא הסבר ראוי, אשר יציע פשר הגיוני, כזה או אחר, למעשיהם של לוחמי "אלכסנדרוני" בטנטורה, בעקבות המראות הקשים של חבריהם הטבוחים ואברי מינם הקטועים ותקועים בפיותיהם, אותם מצאו שבוע קודם לכן, בעקבות מארב פלסטיני, שלכד כיתת סיור במהלך הקרב על כפר סבא; פשר ולא צידוק, הסבר ולא הצדקה, שינסה להתמודד עם הרקע להתרחשויות בטנטורה, עליהן סופר בעדויות שבע"פ, ושמה יש בהם, בדברים אלו, משום הארה כלשהי, של צידם האפל והבלתי מטופל די הצורך של מאורעות נוספים אודותיהם ידוע, שהתרחשו במקומות שונים, מבלי שניתנה עליהם הדעת די הצורך.

אין ספק; יכולתו של החוקר, כמו גם זו של קוראי מחקרו, להכניס עצמו בסד הקשה של הבנת אנשים אחרים, שהם נשואי מחקרו, בזמן הנתון, מהווה מפתח חיוני, ולעתים מזומנות אף עיקרי, ללימודן הראוי של סוגיות היסטוריות סבוכות, ואם תרמה עבודה זו תרומה כלשהי בכיוון זה - והיה זה שכרנו על כל עמלנו.

רשימת תמונות

1. מבט על הכפר טנטורה ממזרח לפני עמ. 50
2. הברון רוטשילד על חוף טנטורה, באחד מביקוריו בארץ-ישראל לפני עמ. 51
3. מבט על הכפר טנטורה ממערב, מכיוון שפת הים לפני עמ. 55
4. מבט על חלקו הדרומי של הכפר טנטורה ממערב, מכיוון שפת הים לפני עמ. 57
5. בנין ה"מזגה" ביום כיבוש הכפר לפני עמ. 89
6. נשות טנטורה והילדים מובלים אל מקום ריכוז בנפרד מן הגברים לפני עמ. 101
7. הנשים והילדים בטנטורה נשמרים ע"י חיילי "אלכסנדרוני" והמשטרה הצבאית לפני עמ. 127
8. הנשים והילדים בטנטורה במקום ריכוז, על רקע בנין ה"מזגה" לפני עמ. 133
9. הגברים של טנטורה מובלים בנפרד למקום ריכוז לפני עמ. 139
10. התמונה מקיר ביתו של אחמד זראע (אבו סהיל): נשות טנטורה והילדים תחת שמירה לפני עמ. 142
11. נשים וילדים בטנטורה בהמתנה בת שעות תחת השמש הקופחת... לפני עמ. 152

X

רשימת מפות ותעודות

1. מפת איזור חיפה והכרמל לפני עמ. 47
2. מפת גוש 10965 - חלק מתחום המגורים של הכפר טנטורה לפני עמ. 54
3. מפת הכפר טנטורה עמ. 59
4. מפת דור וסביבתה בימינו עמ. 63
5. מפת אס אל-זינאת וסביבתה בימינו עמ. 82
6. מפת שטחי אס אל-זינאת - חלקות וגידולים (מפתו של אבו-ת'אמר) עמ. 83
7. שטר בעלות ("קושאן") מקורי של אבו אחסאן על כ-17 דונם, מקנת כספו עמ. 169
8. מפת היישובים באיזור הכרמל במאה ה-20 לפני עמ. 182

שלמי תודה

רבים וגם טובים הם אלו הראויים לשלמי תודתי ומעמקי לבי וספק אם יכל הניר את כל מילות ההערכה וההוקרה אשר חב אני לכמה וכמה מהם במיוחד.

ראש וראשון לכולם - מורי, הדי"ר קייס פירו, אשר בהתראה קצרה ביותר קיבל על עצמו את הנחייתי בעבודה זו, ואשר היה לי בעת ובעונה אחת למדריך וחבר, אשר, במשך חודשים ארוכים לא חסך מעצמו זמן ומאמץ, והעניק לי בשפע מעצותיו המאלפות ומנטינונו הרב.

תודה מיוחדת וגדולה ביותר חב אני למורי וידידי, הדי"ר אילן פפה, אשר קרא, ויותר מפעם אחת, את כל פרקיה של עבודה זו, העיר הערות חשובות ביותר וסייע בידי רבות להביא עבודה זו לכלל מה שהיא.

ארכיונים רבים העמידו את אוספיהם לרשותי, לעיון ושימוש, ככל שנוקקתי ואף יותר, ועל כך תודתי הכנה לכל עובדיהם, על השרות המסור ומאור הפנים, בהם נתקבלתי בכל אותם מוסדות, אשר לא תמיד מכירים הכל בחשיבותם; אך מכולם מבקש אני לציין במיוחד את יחסם היוצא מן הכלל של שניים והם: דורון אביעד, איש ארכיון צה"ל, איש טוב ומיטיב, שטרם ללא לאות למלא על הצד הטוב ביותר את כל משאלותי, במגבלות הזמן והתנאים המגבילים האחרים, וכן חוה'ליה מגר, רכות הארכיון בקיבוץ נחשולים ואנשי צוותה, על הרצון הטוב להציע ולעזור ככל האפשר ועל החומר החשוב שהעבירה לי במהלך העבודה.

חובה נעימה היא לי להודות לחברים ולידידים הרבים, בקיבוצי, מגל, אשר תמכו, דחפו, עודדו וכמובן, פרסו (ועודם עושים זאת עד עצם היום הזה) לאורך זמן, את "רשת הבטחון" הכלכלית, אשר איפשרה את עריכתו של המחקר הנוכחי, בהיקף ובממדים שהתבקשו.

כמו כן יבואו על התודה ועל הברכה ידידים רבים במקומות שונים בארץ, ערבים כיהודים, אשר, לאורך שנים רבות, בהן אסון משפחתי כבד העיב על הסיכויים להגיע אי-פעם להגשמתו של מחקר זה, לא חדלו לרגע מלטעת בלבי מאמונתם, תקוותם ואמונם בי, כי הזמן לכך - בוא יבוא.

על כולם ראויה לכל שבח רכות החוג להסטוריה של המזרח התיכון באוניברסיטת חיפה, נאוה זק, אשה גדולה וחברה אמיתית, שבסבלנות אין-קץ ואורך רוח מופלא ליוותה אותי בדרך הארוכה הזו, בסייעה בידי לא אחת לדלג מעל מהמורות שונות, בהן נתקלתי במסלול האקדמי, ומאידך גיסא - חברי הטובים קאסם זיד, איש אם אל-פחם ויעל ארמנה מחיפה.

תודה מוזנה חב אני לידידי הטוב טאמי תופיק מחסן (אבו-תופיק), אָחיו ובני משפחתי, אנשי פרידיס, שפתחו בפני לרווחה את דלתות ביתם בכל שעות היום והלילה, ואשר סייעו בידי רבות להגיע ואף לפתוח בפני, לאחר 50 שנות אלם, את סגור ליבם של רבים ממרואייני עבודה זו.

תודה נוספת, גדולה וחשובה מגיעה לידידי הניו (צבי בן משה), מנכ"ל עמותת חיילי "אלכסנדרוני", שפתח בפני את רשימות לוחמי החטיבה מ-1948 וצירף אותי באחת אל "משפחה" המעניינת והמיוחדת הזו.

וכמובן, תודה והערכה רבה לכל אותם עשרות רבות (יותר מ-130 במספר) מרואיינים, יהודים וערבים, אשר עדויותיהם מהוות יסוד מוסד לעבודה זו כולה ולייחוד אשר לה ומן הרבים והטובים שבהם חש אני צורך לציין עוד במיוחד את האיש והידיד, הגנראל עבד אל רזאק יחיא, איש הרשות הפלסטינית, בן טנטורה, איש יחיד ומיוחד (וכמובן, חברי הטוב לטיף דורי, אשר טרח להפגיש בינינו), וכן את אברהם אמיר ("טאויל") ויצחק מיימון, לוחמי "אלכסנדרוני", אשר בנוסף לעדויותיהם המרתקות העמידו לרשותי מתוך אלבומיהם הפרטיים את מרבית הצילומים המיוחדים הנכללים בעבודה זו.

ואחרונה חביבה - לעונג גדול הוא לי לציין בסיכום רשימת התודות (ועדיין לא הוזכרו רבים אחרים, וזאת מקוצר היריעה), את משפחתי הקטנה, הפרטית, ועל כולם רעייתי, שושו, האחת והיחידה, אשר ללא תמיכתם העצומה והבלתי מסוייגת, סבלנותם שאינה יודעת גבולות לאורך כל הדרך, ובתעצומות נפש בלתי רגילות, באמת ובתמים, לא הייתי מגיע לסיומה של עבודה זו, ועל כל אלה ולכל אלה - כל הכבוד ותודה מרובה מעומק הלב.

הקדמה

תמיד כשבאים לנושאים ועניינים רגישים, הנוגעים למלחמת 1948, חוזרות ועולות על הפרק ההתלבטויות, באשר לחשבונות "רווח והפסד" וחישובי "עלות-תועלת" שבכתבת הדברים; ה"תבונה", כביכול, שבהעלאתם מתהום הנשיה וחישיפתם לעין השמש, של סיפורים, אשר על פי הלכי רוח מסויימים, נהוג היה במשך שנים לומר, כי "יפה שתיקה להם".

מחד גיסא - אין, ואולי אף לא יכול להיות ספק בשאלה האם ניתן כבר כיום להסיר סופית את החיסיון מכל סוגי החומר והמידע הקשורים במלחמה זו, של 1948. על כך אמר פעם, באחד הסימפוזיונים, יהודה ואלאך: "בכל הנוגע למלחמת העצמאות אין עוד שום הצדקה להשאיר חומר חסוי. כל מה שנוכל לפרסם על מלחמת העצמאות לא יוכל עוד לשרת את האויב, עמו נלחמנו עוד ארבע מלחמות מאז תשי"ח. הארגון נשתנה, התורה שונה, הכלים אחרים...".

מאידך גיסא - לא כל השיקולים בחשיפת ממצאי מלחמת 1948 הם של חיסיון בלבד. ישנם גם שיקולים, שהם בבחינת "הוצאת דובים מן היער". דהיינו, העלאתן מחדש, ולעתים אף לראשונה, לסדר יומנו האקדמי (ולאחר מכן אולי גם לסדר יומנו הציבורי), של פרשיות רגישות וטעונות, המעמידות את לוחמי 1948 לדרגיהם השונים, וכן את ההנהגה האזרחית של הישוב, במבחן מוסרי-ערכי של ימינו אלה, כחמישים שנה לאחר התרחשות הדברים, כאשר התנאים הם שונים ותחושת הסכנה הקיומית החריפה של 1948 חלפה זה מכבר ואיננה. ענין זה בלבד, יש בו, באם מפרשים אותו, חלילה, שלא כראוי, משום עוול מסויים, של הטלת צל כבד, בעייתי ומורכב, על דור שלם של חלוצים, לוחמים ובונים, אשר נכנסו אל מלחמת 1948 בדחילו ורחימו, מתוך תחושות חרדה מובהקות, שהנה, העם היהודי כולו, פְּלִיטָת מלחמת העולם השנייה, אשר זה מקרוב תמה, שלוש שנים בלבד קודם לכן, נושא עיניו אליהם, בדאגה ובמורא גדול, שמא, מדינה זו, עולת הימים, היוצאת זה עתה לדרכה הנפתלת, לא תשרוד בידיהם הלא אמונות, של חייליה-מגיניה, תחת מתקפת השמד של כל מדינות הליגה הערבית, בנוסף למיליון ורבע תושביה הפלסטינים של ארץ-ישראל.

ייאמר מיד: לא בדור של צדיקים גמורים המדובר, כי אם באנשים, בשר ודם, בעלי תחושות ורצונות, שאיפות ומשאות נפש, אשר יצאו מדי שבוע, במשך חודשים ארוכים, לקרבות עקובים מדם, בהם איבדו, מדי פעם מחדש, את חבריהם הטובים ביותר, אחים לנשק, קרובי-משפחה, חיילים ומפקדים, מבלי לדעת מתי יבוא תוֹרָם...

ואולם הטיעון הזה בענין זועות שואת יהדות אירופה וכל המוצאות אותה במהלך מלחמת העולם השנייה, "שלוש שנים בלבד קודם לכו", יכול בהחלט לפעול גם כבומרנג, כנגד אותם היהודים עצמם, בכל אותם מקרים לא מעטים, של התנהגות בלתי הולמת של החיילים, אשר המידע אודותיהם התרבה מאד בשנים האחרונות, ככל שהמחקר אודות מלחמת 1948 מתפתח. הכיצד ייתכן שבני אותו העם עצמו, שהיו זה לא מכבר קרבנותיה של שואה כה נוראה, מתגלים, שלוש שנים בלבד לאחר מכן, ככובשים ומנשלים כה אכזריים, ויש גם הטוענים רוצחים של ממש, בזזים וחמסנים...

לפיכך, על מנת לגשת לסוג זה של מחקר, יש להסיר מעל לסדר הדין האקדמי מכשולים אחדים, העלולים לשים לאל כל מאמץ של החוקרים. ראשית, יש לסלק מעל דרכנו מעין

- 2 -

תחושת איום, שנדמה, כמו מרחפת מעל ראשיהם של אנשי התקופה, לוחמי מלחמת 1948, בגזרות הלחימה השונות, לאורך כל תקופת המלחמה הארוכה. תחושה זו ממש, של איום מסויים כלפיהם, חש המחבר אצל חלק ניכר מן המרואיינים היהודים לעבודה זו, רובם חיילי "אלכסנדרוני" לשעבר.

על תחושת האיום הזו כתב לאחרונה אמנון רז-קרקוצקין: "האיום ניתן אולי להבנה, אבל יש בו כדי לשים לאל אפשרות לדיון ענייני. בשני המקרים הסרת האיום הכרוך בפולמוס ובטיעונים ההיסטוריים היא תנאי לבירור ממש של המשתמע מהטענות המחקריות, ובמקביל גם הבסיס לדיון אחראי ומהותי באופיה של התודעה ההיסטורית הישראלית-הציונית בכללותה. האיום מעיד על התייחסות אל המחקר כאל כתב אישום ואל ההיסטוריון כאל סניגור או קטיגור. התייחסות זו מונעת בירור ענייני של העובדות ושל פרשנותן."²

בהמשך מתייחס קרקוצקין גם לשאלות כמו, בראש וראשונה, שאלת מעמדו של העבר ביחס להווה, הקשר הכתיבה ההיסטורית, הפרספקטיבה והאחריות של ההיסטוריון ולאחר מכן גם שאלת האחריות הישראלית, כמדינה המנצחת, לתוצאות המלחמה, לבעיית הפליטים ולפתרונה, ועוד כהנה וכהנה שאלות חשובות כשלעצמן, אך גם הן וגם בעיות נוספות, כהכחשה והדחקה, בהצגתן משתף קרקוצקין חוקרים נוספים (כמו ע. פונקשטיין ואחרים), אינן יכולות למנוע עוד או אף לעכב את "התפרקותו, ולמצער את פתיחתו לדיון, של הרב-סיפר הציוני", כלשונו של קרקוצקין.³

הבעיה העיקרית המתעוררת בבואנו לחקור את הנושא שלפנינו היא איזונים של המקורות העומדים לרשותנו ולענין זה נודעת השפעה על שיטת המחקר.

כמו בכל המחקרים העוסקים בפלסטינים ו/או מדינות ערב, עדיין אין בידינו, כמעט, גישה ישירה אל ארכיונים פלסטינים או ערביים, אם אמנם קיים חומר רלבנטי לענייננו, ומכאן שמקורותינו הכתובים לוקים בחסר. מאליו יובן, אפוא, שעיקר מקורותינו הכתובים הם בעברית ואנגלית וזהו גם מקור הקושי, שהרי, מטבע הדברים, חרף השאיפה לגוון ככל הניתן בשימוש במקורות שונים, כל המקורות הידועים לנו הם סובייקטיביים ובעלי דבר בנושא הנידון, ובמקרים רבים בעלי הסיפור הריהם גם השחקנים הראשיים על הבימה, כך שהחוסר הכולט בתיעוד ובסיפורות מישנית מקבילה בשפה הערבית הוא ממש ומורגש.

השאלה היא אפוא, כיצד ניתן להתגבר על הקושי, כאשר הנחת היסוד היא שבכוונתנו לכתוב כתיבה היסטורית, נייטרלית עד כמה שהדבר ניתן, גם אם לא אובייקטיבית, שהרי כל אחד - בין מרצון ובין שלא מרצון, סובייקט הוא.

לפיכך קבענו כעקרון, כי נבדוק את כל המקורות הקיימים והאפשריים שבהישג ידינו, הן בכתב והן בע"פ, תוך התחשבות מתאימה במיגבלות וסייגים נתונים וידועים.

הפתרון החלקי שנמצא (ויש להדגיש כי זהו, אכן, פתרון חלקי בלבד), הריהו המקור הסיפורי (ORAL HISTORY), הוא הסיפור בע"פ, אשר, עם כל מיגבלותיו - מיגבלות הזמן שחלף, בעיות זיכרון רגילות, בעיות של זיכרון סלקטיבי ועוד - עשוי, במידה רבה או אף מועטה, לתרום במשהו, על מנת לאזן במקצת את החוסר המוחלט השורר בתחום המקורות הערביים-הפלסטיניים בע"פ ובעיקר בכתב.

אכן, אין להתעלם מן ההיבט ההיסטוריוגרפי המעניין והמיוחד של גביית העדויות מן האנשים כמעט 50 שנה לאחר ההתרחשויות עצמן, כאשר, מטבע הדברים, גירסאותיהם

- 3 -

מושפעות ביותר מעצם העובדה שהן נמסרות ב"איחור" כה ניכר, מן הביוגרפיה האישית של המרואיינים במהלך התקופה שחלפה ומנטיות ליבם, וכן גם מן ההווה והתרחשויותיו, הפועל ומשפיע באופן שונה על כל אחד ואחד מן המרואיינים, אשר הם עצמם אינם, כמעט תמיד, כלל משתתפיו של ארוע כי אם מבחר מקרי, מזדמן, של מי שניתן היה לאתר, או מי ששרד והיה מוכן למסור עדות, 50 שנה לאחר הארועים.

אין ספק, ויש לומר זאת במלוא המשמעות המתבקשת: עדויות בע"פ הן בעייתיות לעתים, ולו בגין נטייתם של המרואיינים להגדיל את חלקם במעשה הנדון על חשבון הדיקום שבתיאור.

אין להתעלם גם מן הבעייתיות העלולה להיווצר ע"י אישיותו, יכולת הפרשנות ונטיות לבו של המראיין, גובה העדות עצמו.⁴

האחים ג'ון ודוד קמחי, בבואם לכתוב את ההיסטוריה של המלחמה בארץ-ישראל ב-1948 עמדו, במבוא לסיפרם, על כמה מן הבעיות שעמדו בפניהן: "הנסיון שנתנסינו לאחר מכן בשיחזור המלחמה בארץ-ישראל לפי התעודות המצויות בארכיונים הרשמיים, בעזרת שיחות וראיונות רבים ללא ספור ועל יסוד ספרי הזכרונות שראו אור, הפרך רבות מן ההנחות המקובלות בדבר אופי המלחמה ומהלכה. גילינו, כי אפילו עד ראייה אין ביכולתו למסור בדייקנות על מאורע כלשהו שנתרחש במלחמה; לעתים קרובות גם מראה עיניים מטעה לא פחות ממסמכים. ראינו שאין לתת אמון בעדותם של רבים מן העדים. כמו מסך של הסוואה חצץ בין מראה העיניים לבין העובדות הממשיות של המלחמה. נוכחנו לזעזע כי הארכיונים הישראליים הרשמיים - אף אלה שעודם ברשימה הסודית - לוקים בחסר ואף התיעוד מיוסד על הטרשמות גרידא. היו התנגשויות מצומצמות בהיקפן המופיעות בהם כקרבות גדולים, היו קרבות מכריעים שאינם רשומים כלל, או שמתוארים שם כתגרות קלות. ואילו הארכיונים הערביים הרשמיים מן המלחמה דומים מאד לדוגמות שמביא לידל-הארט מצרפת: כל דמיון למאורעות ממש הוא מקרי בהחלט."⁵

בהמשך עוד מפרט הכתוב על כך שבעצם הקרבות מילאו תפקיד "משני" במערכה בהשוואה לחשיבותה של מלחמת הרצונות, ההתנגשות בין האינטרסים המנוגדים, המאבקים בין המטות, עליהם אין כלל רישום בארכיונים, להוציא מתי-מעט, כמו פנקסי הרשימות האישיים כמו אלו של בן-גוריון למשל. בנקודה זו ראוי, למען ההגינות, לציין, כי האחים קמחי כתבו את סיפרם כאשר טרם הותרה הגישה אל חלק נכבד מן המסמכים (הספר נכתב ב-1973, בעוד שהחלק הגדול של מסמכי 1948 נחשף בפני החוקרים רק לאחר שנת 1978), כך שיש, אולי, לסייג, במידה ידועה, את דבריהם.

ועל בעייתיות מסוג שונה במקצת מביא מאיר דודזון מתוך מאמר של שייקה דן ב"ידיעות אחרונות" בסיפרו על האלוף אליהו בן-חור: "בעיתון 'ידיעות אחרונות' מיום 6.9.1986 כותב שייקה דן במאמר 'צניחה עיוורת': 'נכון, במשך השנים נתבקשתי לתת ראיונות לכותבי מחקרים למיניהם. בדרך כלל למדתי, בעיקר בשנים האחרונות, שרובצת תהום בין כותבי ההיסטוריה לעושי ההיסטוריה. כאשר מישוהו מהמלומדים כתב משהו - זה הפך לקדוש. אם זכית ונשארתי בחיים ואתה מוכן להביא עדות חיה, ההיסטוריונים אינם ממהרים לקבל זאת. בעדויות הם אומרים: מי יודע אם אתה בכלל זוכר? יש להם נימוסים, למלומדים האלה. אבל אני זוכר. לא רק אני. כל אלה שמעלו עימי ונמצאים בארץ זוכרים היטב...'

שייקה דן מאשים את ההיסטוריונים של נייר על שאינם מקשיבים לעדויות שפיות של אנשים 'שעשו היסטוריה' - אבל לא כתבו, אם משום שלא נתבקשו לכתוב, אם משום שאינם יודעים לכתוב, ואם משום

- 4 -

שלא היה בידם הזמן לכתיבה.”

מטרתה של עבודה זו לבצע, בנוסף למחקרים הקיימים, כגון זה של בני מוריס או אחרים, מחקר מקיף, יחסית, הבא לבדוק את התרחשויות מלחמת 1948 באיזור מסויים ומצומצם, המוגדר כפְּרִי, בשניים מן הכפרים, לאור נתוני הרקע המוכרים לנו אודות הכפרים הללו עד לארועי אותה המלחמה. ע"י כך מתאפשר להעמיק את הדיון בפרטים ובארועים, אשר ייתכן והמחקרים שנערכו עד כה לא הגיעו אליהם.

בחירתם של הכפרים למחקר - באקראי יסודה. עבודה זו אמורה היתה מלכתחילה לטפל בתמישה כפרים באיזור הכרמל, מאותם עשרות רבות של כפרים, אשר המחקר הקיים והתיעוד העיקרי המוכרים לנו ממלחמת 1948 כמעט ולא התייחסו אליהם עד כה, הן באשר לכפרים עצמם, אשר, כאמור, נעלמו, כמעט לחלוטין, מעל פני האדמה (כמה עשרות מיבנים, כולל מסגד ועוד, משרידי הכפר אניזים - אחד מחמשת כפרי המחקר - קיימים בשטח המושב כרם מוהר"ל עד עצם היום הזה): אם אל-זינאת, טנטורה ושלושת כפרי ה"משולש הקטן" - גיבע, אניזים ועין עיזאל, אלא שמפאת ריבוי החומר שהצטבר בידי המחבר, הופרדו כפרי ה"משולש הקטן" משאר החומר ו"יטופלו" בעבודה נוספת.

יצויין, כי בידי המחבר לא היו כל ידיעות מוקדמות באשר להתרחשויות מיוחדות כלשהן באחד מן הכפרים המדוברים, והם נבחרו באופן מקרי למדי, מתוך רשימת כפרים ארוכה וסתמית.

מתוך החומר המופיע אצל חוקרים כבני מוריס ואחרים עולה כי פרטים וגם עניינים חשובים רבים אינם זוכים לאיזכור נאות ומכאן, שיתכן וגם בדיקתם של כפרים רבים אחרים באיזור ובשאר איזורי הארץ ראוייה עדיין למחקרים נוספים.

בהמשך לצעד הגדול והמשמעותי שביצע בני מוריס בעבודתו הגדולה, במסגרת המקור של המחקר על מה שהתרחש על פני מפת הארץ של לפני מפת הארץ של לפני 1948, של אותם 420 ומעלה כפרים, שכונות ועיירות שנעלמו מעל האדמה במהלך המלחמה, מתבקש עתה הפירוט הנקודתי והמקומי של מה שהתרחש בכל מקום ומקום, כיצד ומה ארע לאנשים, לשובים, מה היו הנסיבות, איך היתה השתלשלות המאורעות, האם היתה זו מדיניות מכוונת מראש, מ"למעלה", האם יכול היה משהו להתרחש ולהסתיים גם אחרת, והאם, בכלל, כחוקרי היסטוריה לגיטימי לשאול שאלה כגון זו? מה היה תפקידו של הפיקוד המקומי וכיצד תפקד, לעומת מדיניות ההנהגה הארצית? האם, ובאיזו מידה היה קשר ותיאום ביניהם? האם היו הנחיות ברורות בעניינים הללו, של כללי ונוהלי התנהגות כלפי אוכלוסיית הכפרים לאחר כיבושם ואם כן, מה היו ובאיזו מידה התקיים פיקוח מרכזי בנושאים כגון אלו.

כמו כן, זהו נסיון, ראשוני אמנם, לבצע מעקב התחלתי אחר מוצאותיהם של תושבי הכפרים לאחר מכן, הן כמקרה-חקר, המשווה בין האיזור המדובר לאיזורים אחרים, והן כמיקרה מיוחד, במידה כזו או אחרת, עפ"י המימצאים המתגלים במהלך המחקר, בכל מקום ומקום.

המחקר שלפנינו מנסה, כמידת האפשר, לערוך השוואה בין ההתרחשויות המוכרות לנו מן המסמכים המצויים בארכיונים השונים והחומר הכתוב האחר בסיפורת המישנה הקיימת, בעיקר, כפי שצויין, ממקורות שבעברית ואנגלית, לעומת הגירסאות העולות מן העדויות

- 5 -

בע"פ שנבנו מפייהם של 125 מרואיינים, יהודים וערבים, רובם ככולם עדי ראייה ושמיעה של הדברים, אנשי התקופה וגיבוריה; כולם, פרט ליהודי אחד, המוזכר בגוף העבודה, נענו ושיתפו פעולה, חרף 49 השנים שחלפו והחשש, המובן והטבעי, לאובדן הזכרון והפרטים, שהם לעתים כה חיוניים לשיחזור של סיפור.

בנקודה זו יש להעיר ולהאיר על ענין נוסף והוא הזכרון הקולקטיבי, הציבורי, הממלא תפקיד משמעותי וחשוב בתודעתם של הבריות, יהודים וערבים כאחד, וממילא גם במסכת העדויות שלפנינו. הזכרון הקולקטיבי של ציבור אנשים הוא הסך הכולל של החוויות המעצבות של אותו הציבור, כפי שמשתקפות בתודעתו, בתרבותו, במורשתו הכתובה והמסופרת. כל חברה מגבשת, במהלך תולדותיה, בעזרת מנהיגיה, גיבוריה וכותבי ההיסטוריה שלה, את הזכרון הקולקטיבי שלה, המורכב ממיתוסים לאומיים, פוליטיים, תרבותיים ואחרים, המושפעים מיצירתה הספרותית, הרב-שיח הציבורי המתנהל בתוכה וארועים משמעותיים המתרחשים בה, לאורך הדורות. מבחינה זו, למד המחבר לדעת כי דווקא סוג העבודה שלפנינו, הבאה להשוות בין החומר הכתוב לבין העדויות שבעל-פה, יש בו, במקרים לא מועטים, משום סתירה מסויימת או אף מוחלטת, כלפי הזכרון הקולקטיבי, שהוא, עפ"י רוב, כפי שהגדירה אניטה שפירא "מצאאות שלא היתה אלא בדמיונם של ממצאיה."

אך דא עקא, שמטבע הדברים הוא, שזכרונם הקולקטיבי של היהודים אינו תמיד דומה לזה של הערבים. אדרבא, ישנם נושאים מסויימים שבהם קיים ניגוד מוחלט בין היהודים והערבים בזכרון הקולקטיבי ואלו, גם אלו, משוכנעים לחלוטין בצידקת טיעוניהם. יתר על כן, גם בתוך הקבוצות האתניות עצמן, בקרב היהודים ואף בקרב הערבים, קיימות חלוקות מישנה, לציבורים שונים, להם מכנים משותפים ייחודיים, המבדילים אותם מן האחרים. ואנו, לא נותר לנו אלא ללמוד את הגירסאות הסותרות הללו ככל הניתן, מבלי להוציא משפט, בדרך כלל, חרף נטיות הלב, הקיימות אצל כל אחד מאיתנו. מתוך הראיונות עולה, כי לעתים קיימות סתירות מסויימות בתוך קבוצות אוכלוסיה, להן, כביכול ולמראית-עין, זכרון קולקטיבי, הנראה, מלכתחילה, אחיד לחלוטין לאורך כל הדרך, אך לא היא, וכמעט תמיד מתגלים אנשים, ואף תת-קבוצות, הסותרים בעדויותיהם את המקובל כזכרון קולקטיבי.

בבדיקה מפורטת ומדוקדקת של אחד המקרים בו קיימים בו-זמנית הן זכרון קולקטיבי והן עדויות הסותרות זכרון זה, מתברר, שככל הנראה, לציבורי אנשים, גדולים או קטנים ככל שיהיו, ישנן תמיד חלוקות מישנה לתת-קבוצות, שהן, בתוכן, יותר ויותר אחידות, בהיסטוריה המשותפת להן וממילא גם בזכרון הקולקטיבי שלהן. מקרה בולט כזה הוא הסיפור, הרווח בקרב רבים מבין המרואיינים הערבים שבין פליטי טנטורה, אודות בת משפחת צבאעי, שנאנסה בידי החיילים בעת כיבוש הכפר, והנה, ככל שנמשכו הראיונות, התגלתה קבוצה שלימה של מרואיינים ערבים אחרים, שכופרים, חד-משמעית, בגירסת האונס, בטענה כי לא היה אונס ולא נברא, בתוקף ובבטחון מוחלט. והשאלה המתבקשת מאליה, והיא, כמובן, חשובה כשלעצמה, האם היה או לא היה אונס.

אך ישנן גם דוגמאות אחרות של זכרון קולקטיבי, רחב וגורף יותר. למשל: במקרה של קרב טנטורה; כל מרואיינינו הערבים פליטי טנטורה, כולם, ללא יוצא מן הכלל, טענו,

- 6 -

שחלק ניכר מן החיילים היהודים הגיעו לפעולה בכפר באמצעות הרכבת, בעוד שהיהודים, לעומתם, מכחישים זאת מכל וכל. נהפוך הוא, רבים מהם טרחו לספר בפרוטרוט על חלוקת הכוחות בפעולה וכיווני הגעתם, בתנועה רגלית, מצפון, ממזרח ומדרום.

דוגמה נוספת לזכרון קולקטיבי-ציבורי, היא הטיעון האחד כמעט, של כל מרואייני טנטורה, שאילו חי המחיתאר הוותיק של הכפר, דאהוד אל-הנדי, באותם ימים בהם נכבש הכפר - לא היה הדבר מתרחש כלל. בענין זה אין בידינו, כמובן, שום טיעון שבעד או כנגד, שכן, המדובר באפשרות היפותטית לחלוטין, אם כי היא נוגעת בשוליה בשאלה אחרת, בה ביקשנו להעמיק את מחקרנו: האם היתה זו, אמנם, מדיניות מכוונת מ"למעלה", לרוקן מתושביהם את הישובים הערביים באיזורים מסויימים, מבלי כל קשר להתנהגותם של הישובים הללו. וכל-כך למה? מאחר ואם, למשל, נכון הדבר ואת הכפר טנטורה היתה, אמנם, חובה, לפנות ולרוקן מתושביו בכל מצב שהוא, הרי שיש פה סתירה מניה וביה כלפי האמונה האיתנה שהיתה לרבים ממרואייני טנטורה, שאילו חי דאהוד אל-הנדי, המחיתאר הזקן, הרי שהיה בכוחו, בתוקף מנהיגותו והשפעתו על צעירי הכפר להניאם מהתנגדותם לכניעה בפני היהודים ולחסוך, כליל, את המיתקפה על הכפר ואת שאר ההתרחשויות הטרגיות שבעקבותיה.

מי ומי הם המרואיינים לעבודה זו? מלכתחילה היתה כוונה להגיע למידגם כמה שיותר מייצג של חתכי אוכלוסיה הנוגעים לענייננו, ובלבד שיהיו הם כאלה שהיו במקום בעת הארועים עצמם ואכן, חוץ ממקרה אחד או שניים, כל המרואיינים לעבודה זו ממלאים אתר התנאי הבסיסי הזה.

באשר למרואיינים הערבים - כל מי שניתן היה לאתר ולהגיע אליו, בני משפחה, חברים, מכרים שלהם - התראיינו לעבודה זו. לא כל הערבים שאליהם הגענו נענו מיד וברצון למסור עדויותיהם, וזאת, הן בגין הפחד, שמא כוונות נוספות מוסתרות מאחרי הפניה אליהם להתראיין והן בגין הזכרונות המרים והמראות הקשים, החרוטים עדיין בליבותיהם ובנפשותיהם עד עצם היום הזה.

באשר ליהודים - הראיונות הושגו בשיטות שונות. בראש וראשונה - בשיטה של "חבר מביא חבר", כאשר כל מרואיין התבקש להמליץ בפני המחבר על שמות של כמה מחבריו, שניתן לראינם. תנאי חשוב ביותר בנושא טנטורה היה להגיע ולפגוש לוחמים ומפקדים מכל שלוש זירות המישנה של הארועים בכפר - צפון, מזרח ודרום- על מנת לקבל תיאורים נאמנים ותמונה עד כמה שיותר שלימה של הדברים וההתרחשויות, וכן, נודעה חשיבות לעדויותיהם של טוראים ולוחמים מן השורה, כמו זו של מפקדים בכירים או זוטרים, אם כי, יש לציין, כי גם כיום, עם סיום הראיונות, נותרו שאלות פתוחות, הנובעות מגירסאות מנוגדות של מרואיינים שונים.

בענין זה - יש להדגיש, כי אין המחבר רואה עצמו כפוסק ובורר בין הגירסאות השונות על מנת להגיע תמיד להכרעה. עיקר ענייננו הוא לקרב אל הפרשיות הנידונות, במקרה שלנו כיבוש אם אל-זינאת וטנטורה, כמה שיותר עדויות בע"פ ובכתב, כמובן, תוך הנחת יסוד כי בכלן נשמרת רמה מירבית של מהימנות ובמקרים בהם מתגלעות סתירות - ייוותר השיפוט מלאכתם של הקוראים.

יש להעיר, כי, בניגוד למקובל, כי עדויות שבכתב אמינות יותר מאלו שבע"פ, לא תמיד

- 7 -

הוכח שכך הדבר, בהתחשב בעובדה שגם מסמכים שבכתב מעשה בני אדם הם ואלו, כפי שנוכחנו לא פעם, טועים, לעתים בשוגג ולעתים במזיד.

בני מוריס, מי שזכה והביא, לראשונה, את לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים אל תודעתם של ציבורי קוראים רחבים בארץ ובעולם, אמר למחבר עבודה זו, בשיחה בע"פ, כי בסיפרו הידוע בשם זה נמנע, כעיקרון, משימוש בעדויות שבע"פ, שהן אינן אמינות, לטעמו. על כך יש להעיר, כי מוריס עצמו מביא בסיפרו מידע שמתבסס על ראיונות עם פליטים, כאשר הדבר משרת את מטרתו ואנו, בניגוד למוריס, איננו פוסלים שימוש זה.⁸

משך למעלה משלושה עשורי השנים הראשונות מאז מלחמת 1948 נהגה ההיסטוריוגרפיה הישראלית להסביר את התרוקנות הכפרים בתוקפנות הפלסטינית, בהתגוננות היהודית ובעקבותיה - העזיבה הפלסטינית ההמונית, אם מחמת הפחד ואם בגין ההוראה הערבית "לפנות, זמנית, על מנת לאפשר למדינות ערב לתקוף את הארץ הכבושה בידי הציונים ולגרש את התוקפנים ממנה", אשר ככל הידוע כיום - לא היתה ולא נבראה. נהפוך הוא: ככל שבידי החוקרים נתונים על הדבר, נוצר במדינות ערב כעס רב הלפי הפלסטינים, על כך שנטשו את הארץ ללא קרב. אכן, היתה נכונות מסויימת בקרב רוב אנשי הדור הראשון של חוקרי 1948 להודות בכך, שמחד גיסא לא היה גירוש מכוון, וחביבות במיוחד על החוקרים הדוגמאות של חיפה וטבריה, אך מאידך גיסא, יש הודאה רשמית בכך, שהיציאה הערבית ההמונית והחפוזה לא גרמה צער רב מדי למרבית הישראלים... כזכור, בן-גוריון עצמו קרא, כשהזדמן לפניו, שלא לעכב את היוצאים.⁹

זוהי, בקווים מאד כלליים, כמובן, הגירסה הציונית הרשמית, עד למחצית השניה של שנות ה-80.

כל אותה העת התאפיינה ההיסטוריוגרפיה הפלסטינית בגישה, שקשרה את היציאה הערבית מן הארץ בגירוש ובשיטות פעולה ישראליות, שנקטו באופן מיוחד כדי להבריח ולהחזיר פחד ואימת מוות באוכלוסייה הפלסטינית כמו במקרים של דיר-יאסין, לוד-רמלה ועוד. אלא שההיסטוריונים הישראלים הוותיקים - הם עצמם, רובם ככולם לוחמי מלחמת 1948, בעלי מחוייבות רגשית מרובה לאתוס שהתפתח סביב אותה המלחמה, כמבצעה בפועל, וחלק ניכר מהם גילו, באופן טבעי, נטייה, לראות במלחמה זו מסכת גבורה אחת גדולה, שאמנם היו בה, פה ושם, חריגות קטנות, אך רובן היו, לטעמם, חסרות משמעות, בלתי אפייניות ובעיקר - אינן ראויות למחקר. לכן, מתקשים לוחמי 1948, כאנשי דור המייסדים של המדינה ש"פרצה" מן הסערה ההיא, לבקר את מעשיהם או מחדליהם שלהם עצמם, וזאת, חרף הרבה מחלוקות ששררו בזמנו, בינם לבין עצמם. בתור שכאלה, ממשיכים חלקם, עד עצם ימינו אלה, לשמר בקנאות, שבטית כמעט, את ארועי המלחמה כמקשה אחת, ללא נכונות, שהיא, אולי, נפשית בעיקרה, להרהר פעם נוספת במעשיהם מן התקופה ההיא, שמא ייפגם המיתוס בחלקו, או אף כולו...

בנקודה זו ראוי להעיר, כי יש הטוענים, כי מחקר מפורט ונקודתי של תולדות מלחמת 1948, עפ"י כל החומר העומד כיום לרשות החוקרים, ובכלל זה דרך העבודה המכונה "יתיעוד בע"פ" (Oral History), בה נעשה שימוש רב בעבודה הנוכחית, עשוי (ואולי צריך לומר "עלולי") ללמדנו כי תקלות, חריגות וכיוצא באלו, התרחשו לאורך כל המלחמה ב-1948, ואולי אין להתפלא על כך יתר על המידה, בהתחשב בנקודות הפתיחה ובעמדות

- 8 -

המוצא של שני הצדדים הלוחמים בראשיתה של מלחמה זו. יש לזכור כי שנים רבות הוסברה הצלחת ישראל במלחמת 1948 ע"י הישראלים עצמם, לאו דווקא ההיסטוריונים שביניהם, ברוח קרב ונחישות ישראלית עדיפה, כושר אילתור ישראלי עדיף, מנהיגות ישראלית עדיפה וכן... מזל ישראלי עדיף ומעשי נסים למיניהם.

לא מקרה הוא, שקשה לעתים, עד עצם היום הזה, לחדור בעד הילת הגבורה שנקשרה למלחמה הממשית הראשונה בין ערב לישראל ואשר הולידה בעקבותיה, הלכה למעשה, את מדינת ישראל, וזאת מאחר והלוחמים מיום האתמול התקשו להפריד את תולדות חייהם מן המלחמה, איתה ראו הם את עצמם מזוהים.

למן שלהי שנות ה-80 מדברים בארץ על סגנון חדש בכתיבת ההיסטוריה של מלחמת 1948 בפרט ותולדות מדינת ישראל בכלל: "ההיסטוריה החדשה". אות הפתיחה לסגנון זה ניתן ע"י ראשון ה"היסטוריונים החדשים", בני מוריס, הן בעבודתו הגדולה על הולדתה של בעיית הפליטים הפלסטינים והן בכינוי, שטבע, לאחר מכן, במאמרו על כך ב"תיקון"¹⁰. פתיחת הארכיונים בראשית שנות ה-80 ותוק הארכיונים, המספק, החל מ-1978, מאות אלפי מסמכים (הכוללים חילופי מכתבים, חוזרים, מזכרים לסוגיהם של הממשלה, הצבא, מוסדות, מפלגות וכן ארכיונים פרטיים ואחרים), ההולכים ומתגלים כל הזמן מחד גיסא ועלייתו לבימת המחקר של דור חוקרים חדש וצעיר יותר מאידך גיסא, שינו לא מעט את נורמות המחקר וגבולותיו.

חוקרים צעירים יותר מאנשי דור תש"ח, אשר בטבע הדברים רואים עצמם משוחררים מכבלים אידאולוגיים, סנטימנטליים ואחרים, ראו, מלכתחילה, את הכל פתוח למחקר ולברור, בצמוד לעובדות יבשות, אותן ניתן לחשוף באמצעים שונים.

כיום, כאשר עשרות רבות של מאמרים וספרים העלו את הויכוח אודות ה"היסטוריוגרפיה החדשה" למרכז הדיון המקצועי ובמידה רבה גם הדיון הציבורי, מקובלת יותר ויותר הדעה כי, בחקר ההיסטוריה אמור להיות מקום ליותר מאשר אמת אחת ומוחלטת. במיוחד נכון ואפשרי הדבר כשהמדובר הוא בהיסטוריה עכשווית, רוטטת, שחלק ניכר מגיבוריה-עושיה, חיים וקיימים בעודה נכתבת.

לעומת זאת יימשך עוד ועוד הויכוח אודות תפקידו של ההיסטוריון: האם חייב הוא להציע בכל מקרה ומקרה הכרעה בין הגרסאות השונות מהי האמת, או שמא, די בהבאתן בשלמות מירבית בפני הקוראים, ובמידה ידועה גם להכרעתם.

מחבר עבודה זו מצדד, מן הסתם, באלטרנטיבה השנייה שהוצגה בזה, במיוחד בכל הנוגע לחקר ההיסטוריה העכשווית, ואולי זהו גם הצד היותר מרתק שבעיסוקנו בה: ההתנסות מחדש של החוקר, בכל פעם שמתגלים מסמכים "חדשים", שנמצאו שכוחים, בפניה נסתרת כלשהי, או כאלה שהוסר מעליהם החסיון, עדויות "חדשות", שלא היו קודם לכן בידי החוקר וכיוצא באלה עוד ועוד ממצאים וגילויים, אותם יש להצליב אלו עם אלו ולבדוק, באופן המיומן ביותר, מהי התמונה האפשרית המתקבלת.

עבודה זו בודקת, בין היתר, מאורעות ומעשים מתקופת 1948, אשר, בפרמטרים של היום, עשויים לקבל ממדים ופרשנות בלתי מובנים, בלתי מוסריים ושונים לחלוטין מאלו שהיו ידועים עד כה. בדיקה זו עשויה להציג בפני המעמיק בה מצב בו קרבנות ומקריביהם יתחלפו להם אלו באלו בתהפוכות הארועים ולא תמיד קל יהיה להבחין מי הוא מי: האם

- 9 -

הקרבו הם המנוצחים, שנהרגו וגלו מעל אדמתם, או שמא אלה הם המנוצחים, הכובשים, אשר נושאים בחובם ועל מצפונם הלאומי, או אף האישי, את תוצאותיו של נצחונם, מזה כ-50 שנה.

יש להוסיף עוד, כי בעבודה שלפנינו נמצאו עדויות רבות הטותרות את הגירסאות שבכתב ומשנות את התמונה שהיתה מקובלת קודם לכן מן הקצה אל הקצה. ועל מנת להקצין אמירה זאת עוד יותר, יש, אולי, להעמיד את השאלה: האם העובדה שאין בשום מקום עדות בכתב להרג המוני בטנטורה לאחר כיבוש המקום, יכולה לסתור, ואף לגבור, על עדויותיהם של עשרות מרואיינים, המעידים על המעשה ממה שראו עיניהם? לדעת מחבר עבודה זו, כל העדויות, בכתב ובע"פ - כבודן במקומו מונח, והרוצה לגבש גירסה אמיתית וקרובה יותר להתרחשויות שבפועל, מוטב שיעשה שימוש בכל העדויות האפשריות במקום שהן קיימות. דומה, כי יש בהתחלה צנועה זו משום אתגר ממשי ואמיתי לחוקרים נוספים בתחום שלפנינו ואם בכך תשרת עבודה זו את המטרה - וזיה זה שכרנו.

הערות להקדמה

1. ראה: אריה חשביה (עורך ראשי), ספרא וסייפא - בטאון החברה הישראלית להיסטוריה צבאית ליד אוניברסיטת תל-אביב, גליון מס. 4, חשון תשמ"ב, נובמבר 1981, עמ. 21.
2. ראה: אמנון רו-קרקוצקין, "תודעה היסטורית ואחריות היסקורית", בתוך: יחיעם ויץ (עורך), בין חזון לרוויזיה - מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה, מרכז ציריק לחקר הציונות והיישוב, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, 1977, ע"ע 101-102.
3. שם, עמ. 100.
ראה גם: עמוס פונקשטיין, "תולדות ישראל בין החוחים: ההיסטוריה למול דיסציפלינות אחרות", בתוך: צינון, ס' (תשנ"ה), ע"ע 335-347.
4. על הבעיות והקשיים הכרוכים בעדויות בע"פ ראה: יואב גלבר, "תיעוד בעל-פה כמקור היסטורי", דפים לחקר תקופת השואה, ז' (1989), ע"ע 165-172.
5. ראה: גיון ורוד קמחי, משני עברי הגבעה - המלחמה על ארץ-ישראל, "מערכות" - משרד הבטחון, תל-אביב, 1973, עמ. 16.
6. ראה: מאיר דודזון, דמותו של אלוף במחלוקת, ארכיון יד-טבנקין, תל-אביב, 1990, ע"ע 81-80.
7. ראה: אניטה שפירא, "היסטוריוגרפיה וזכרון: מקרה לטרון תשי"ח", בתוך: אלפיים, קובץ 10 (תשנ"ה-1994), עמ. 9.
8. ראה למשל: בני מוריס. לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949, עברית: ארנון מגן, עם-עובד, תל-אביב, 1991, עמ. 286. (להלן: מוריס).
9. ראה: דניץ, א', ע"ע 218-219.
10. ראה: Benny Morris, "The New Historiography: Israel Confronts Its Past", Tikkun, Nov./Dec. 1988.

הערות לפרק ג'

1. הפרטים הללו מופיעים, חלקית בלבד, בכתובים, בתיקי ארכיון צה"ל או בארכיונים אחרים, אך הם עולים מתוך עדויותיהם של המרואיינים השונים שפגש המחבר במסגרת המחקר לעבודה זו, ועל כך - בהמשך.
2. ראה: א"צ, משלוח 7249/1949, תיק 152, דפים 89-90. אותו המסמך עצמו, מיום 12.3.1948, מופיע גם ב: א"צ, תיק 23, משלוח 5942/49.
3. ראה: "על המשמר", 25.7.1948. וכן: "מעריב", 25.7.1948. חילופי הדברים הללו, בין לוריא ובן-גוריון מובאים כלשונם ב: יוסי אמיתי, אחונות-עמים במבחן - מפ"ם 1948-1954: עמדות בסוגיית ערביי ארץ-ישראל, צ'ריקובר, תל-אביב, 1988, עמ. 37. על מדיניותו של בן-גוריון בענין הריסת הכפרים וגירוש תושביהם ראה גם: מיכאל בר-זוהר, בן-גוריון - האיש מאחורי האגדה, משרד הבטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1986.
4. ראה: א"צ, משלוח 957/51, תיק 42, דף 131.
5. ראה: א"צ, תיק 1182, משלוח 922/75.
6. ראה: א"צ, משלוח 922/75, תיק 1175, דף 21.
7. ראה: א"צ, תיק 50, משלוח 128/51. במברק נוסף, שנשלח מ"כרמלי" ל"גולני" נאמר: "האם התקפת הלילה או לפני כן את אוס אל זינת. העבר אלי סקירה על הנעשה במרחבך." ראה: שם.
8. ראה: מוריס, עמ. 587.
9. ראה: "מעריב", 16.5.1948.
10. ראה: מוריס, עמ. 442.
11. ראה: גנוז המדינת, חטיבה 49 (חטי המיעוטים), תיק 38, מיכל ג' 1319.
12. ראה: א"צ, משלוח 922/75, תיק 1025.
13. ראה: שם. מכתבם זה של פליטי אם אל-זינאת, נמצא גם במקום נוסף בגנוז המדינה: חטיבה 49, תיק 82, מיכל ג' 301.
14. ראה: בן-אלקנה, שלמה אריה, סיפורה של חקירה (דפי-יומן) - חטיפתה של משפחת הקצין לזרובץ ב-1938 בידי כנופיות אבו-דורה, הוצאת "הדר", תל-אביב, 1986, עמ. 49.
15. ראה: ארכיון תולדות ה"הגנה", תיקי כפרים, 224/105, דו"ח מיום 16.8.1942. מסמך זה עצמו נמצא גם ב: תיק כללי 8/203 וכן, בתיק 36/7. (להלן: את"ה). ראה: יעקב זורון, במעגלים - פרקים בתולדות גבעת-עדה, משרד הבטחון - ההוצאה לאור, תל-אביב, 1994.
16. מיכה ויתקון בראיון אישי עם המחבר ב-2.3.1997. (להלן: מיכה ויתקון -ראיון אישי).

17. ראיון אישי של עלי יונס (אבו-מאג'ד) עם המחבר, ב-17.5.1997. (להלן: אבו-מאג'ד).
18. ראיון אישי של טוביה לישנסקי עם המחבר ב-18.3.1997. (להלן: לישנסקי).
19. סיפור זה מזכיר במשהו את תאור מקורותיהם של שמות הכפרים בספרו של מנחם מרקוס. ראה: פרק אי בעבודה זו.
20. לישנסקי - ראיון אישי.
21. ראיון אישי של חאצ'ר סאלח עליאו (אבו-סלימאן) עם המחבר, ב-17.5.1997.
22. אבו-מאג'ד- ראיון אישי.
23. ראיון אישי של מהיוב מחמד שיח' יוסף (אבו-מחמד) ורעייתו סראיה עם המחבר, ב-24.5.1997.
24. שם.
25. ראיון אישי של ע'אזי מחמד שיח' יוסף עם המחבר, ב-23.3.1997.
26. ראיון אישי של פרג' עבד אל-מאלכ פחמאוי (אבו-פארוק) עם המחבר ב-17.5.1997.
27. ראה: שם.
28. ראיון אישי של דיאב בשר (אבו-חסן) עם המחבר ב-23.3.1997.
29. ראה: שם.
30. ראיון אישי של סמי תופיק מחסן (אבו-תופיק) עם המחבר ב-16.2.1997. (להלן: אבו-תופיק).
31. ראיון של חאג' סלים מחמד אחמד חאצ'ר כבהא, המכונה "אבו-סבק" (אבו אל-עבד) ב-7.7.1997 עם המחבר.
32. עפ"י קייס פירו, שחקר את התקופה וארועיה מן ההיבט הדרוזי, מתקבל בהחלט על הדעת שלסיפור הזה "יש רגליים". הוא עצמו מציין בסיפרו, כי בדצמבר 1936 הותקפו שני כפרי הדרוזים שעל הכרמל, עספיה ודאלית אל-כרמל ע"י כנופיה של מוסלמים מן הכפר אם אל-זינאת, במטרה לגנוב צאן ובקר. מידע זה עולה מתוך מסמך המצוי בארכיון הציוני המרכזי (מכתב אלפיה אל בן-צבי מ-11 ו-23 באוקטובר 1937).
ראה: Kais M. Firro, History of the Druzes, E. J. Brill, Leiden, 1992, p.333.
על נסיון נוסף להתארגנות של כפריים מוסלמים ובהם אנשי אם אל-זינאת, כנגד כפרי הדרוזים על הכרמל כשנה לאחר מכן, בדצמבר 1937, כותב פירו בעמ. 337 של סיפרו, בהערה מס. 90.
- בספר "תולדות הדרוזים" של שכיב סאלח [כך, סאלח ב"ס"], לא הוזכר הכפר אם אל-זינאת בשום הקשר לאלימות שבין הערבים והדרוזים, הגם שאין פירוש הדבר שלא קרה כדבר הזה. בספר זה מוזכרות רק, או בעיקר, פשיטות כנופיות יוסף סעיד אבו-דרה.
ראה: שכיב סאלח, תולדות הדרוזים, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, משרד הבטחון-ההוצאה לאור, ירושלים, 1989, עמ. 203.

- 86 -

33. ראיון נוסף שנערך עם דיאב בשר ב-9.7.1997.
34. אבו-תופיק - ראיון אישי.
35. ראה: ראיון אישי של אמנון לין עם המחבר ב-10.6.1997.
36. ראיון אישי של גימיל אסעד עבד אל-פתאח פחמאווי (אבו-מגיד) עם המחבר ב-10.4.1997.
37. ראיון אישי של יעקב דרנר עם המחבר ב-29.5.1997.
38. ראה: א"צ, משלוח 922/75, תיק 1025.
39. ראה: יעקב סלומון, בדרכי שלי, "עידנים", ירושלים, 1980, ע"ע 161-163.
40. ראה: שם.
41. ראה: ראיון אישי של זאב אשכולות עם המחבר ב-24.5.1997.
42. אפרים ריינר בראיון אישי עם המחבר ב-24.5.1997.
43. ראיון של אפרים בו-נתן (נתנון) עם המחבר ב-25.5.1997.
44. על כך ראה: א. כהן, ע"ע 40-41.
45. ראיון אישי של דאהוד מחמוד חיליל פחמאווי (אבו-סלימאן) עם המחבר ב-3.5.1977. (להלן: ראיון אבו-סלימאן).
46. השראה מרכזית המוצאת את ביטויה גם בספר "ילדי הטל" שיוזכר להלן.
47. אבו-סלימאן - ראיון אישי.
48. ראה: ראיון אישי של סלימאן דאהוד מחמד פחמאווי (אבו-ת'אמר) עם המחבר ב-14.7.1997.
49. ראה: ראיון אישי של מחמד אחמד מחמוד פחמאווי (אבו-עלי) עם המחבר ב-1997.4.5.
50. ראה: שם.
51. ראה: א"צ, משלוח 128/51, תיק 71, דפים 25-26.
52. ראה: אבו-סלימאן - ראיון אישי.
53. ראיון אישי של סלים מחמד פחמאווי (אבו-אחמד) עם המחבר ב-3.5.1997.
54. מחמד עיד סאלח מחמד חרדאן (אבו-סאלח) בראיון אישי עם המחבר ב-22.4.1997.

55. ראה: א"צ, משלוח 222/75, תיק 1025.

56. אבו-צאלח - ראיון אישי.

57. ראיון אישי של כוכב פאיז פחמאנוני עם המחבר ב-21.3.1997. מסתבר, שאותו סיפור, על תינוק שנשכח בעריסתו חוזר על עצמו גם במקומות אחרים.

58. ראה: محمد الأسعد, اطفال التدي, Riad el-Rayyes books, London, 1990, ص. 37-38. (להלן: ילדי הטל).

59. שם, עמ. 41.

60. מנחם מרקוס, בסיפרו אודות רמת מנשה, מביא פרשנות "מקורית" ובלתי מוכרת עד כה לשמה של הבאר, עליה גדלו דורות של ילדי אם אל-זינאת: "ביר אל-חראמיס" - "באר הגנבים", או בשם עברי - באר חרמש. יש לציין, שאנשי אם אל-זינאת לא הסכימו לפרשנות שלעיל. ראה: מרקוס - מנשה, עמ. 118. לעומת זאת, בספר מאוחר יותר של מרקוס, העוסק בנופי הר-הכרמל, מתאר המחבר באריכות רבה את מערות הקבורה הרבות שבשטח הכפר ובורות מים המשולבים בהם לעתים, לא מוזכר ביר אל-הראמס בשום הקשר. ראה: מנחם מרקוס, הר הכרמל - סקר נוף ומסלולי טיול, רשות שמורות הטבע, תל-אביב, 1997, עמ. 108.

61. ראה: א.אבן-שושן, מלון חדש, קרית-ספר, ירושלים, 1966, כרך ג', עמ. 1168.

62. ראה: ילדי הטל, ע"ע 8-9.

63. ראה: אבו-תיאמר - ראיון אישי.

פרק ד': פרשת הכפר אל-טנטורה

"מה שלמדתי כאן הוא שהחבריה יודעים את מלאכת הרצח די טוב. היו אלה ביחוד בחורים שהעריבים רצחו, שחטו או עשו מעשים יפים אחרים לבני ביתם או נפגעי היטלר (שהרי זה אותו הפשיזם). הם נקמו בצלפים את נקמתם הפרטית ואת נקמת חברינו שנפלו מידיהם הטמאות. הרגשתי שבזה הם נותנים מרוקן לכל הכעס ומוציאים את כל המריחות שהצטברה בליבם. הרגשתי שנהיה להם קל יותר על-ידי זה"¹.

כך כותב תוליק (נפתלי) מקובסקי, חייל בגדוד 33 של חטיבת "אלכסנדרוני" (בפלוגה ב', כמדומה), ממשתתפי קרב טנטורה, ימים ספורים לאחר הקרב.

בסיום הקטע כותב תוליק, שבעצמו נפל בקרב בכפר מונש בסוף אותו השבוע, ב-1.6.1948: "לאחר יום ארוך וקשה ומשעמם, הגיע הערב ובאו להחליף אותנו. בדרך חזרה היינו בהרבה פחות. 2 נהרגו ורבים ששכבו בבית החולים. כולם כאחד היו עייפים עד מוות וכל הדרך ישנו שינה לא שינה באוטו. לא יכולתי להרדם וגם לא רציתי בזאת על אף עייפותי הרבה. הסתכלתי מאחד לשני ושקעתי במחשבות." (ההדגשה איננה במקור)²

עדות זו, המדברת בעד עצמה, ועוד כמה וכמה עדויות שבע"פ של יהודים וערבים - מספרים את סיפור הקרב על טנטורה, מעבר ובנוסף, ולעתים אף בניגוד לכל המופיע במסמכים השונים ובספרות המישנה.

התמונה הכללית, העולה מתוך יותר מ-20 עדויות שונות של פליטי טנטורה, הנמצאים כיום במקומות שונים וכן מתוך כמה וכמה עדויותיהם של יהודים, ממשתתפי הקרב, היא, שבלילה שבין 22.5.1948 ל-23 בו, ובבוקר שלמחרתו, תקף גדוד 33 של חטיבת "אלכסנדרוני", בסיוע חסימה מצפון של מחלקה מן ה"גדוד הנייד" של חטיבת "כרמלי", את הכפר טנטורה. הכפר נכבש לאחר כמה שעות של חילופי אש, שהיו עקשניים ביותר בחלק מגזרות הקרב, אך בשעות הבוקר המוקדמות היה הכפר כולו בידי כוחות צה"ל, אשר, עפ"י עדויותיהם של יותר מ-20 מרואיינים מפליטי טנטורה וכן של מקצת מחיילי חטיבת "אלכסנדרוני", עסקו עוד, במשך שעות אחדות, במצוד קטלני אחר גברים בוגרים, על מנת להרגם, ראשית, בכל מקום בו מצאום, בבתים, בחצרות ואף ברחובות, ולאחר מכן עשו זאת גם בצורה מרוכזת, בבית הקברות של הכפר.

סה"כ חללי הקרב היהודיים - 14 במספר, כולל איש הפלי"ם (פלי"ם) - פלוגות ימיות - הזרוע הימית של הפלמ"ח), שנפל מאש כוחותינו. מבין אנשי טנטורה נפלו בקרב עצמו לא יותר מאשר 10 או 20 בלבד, אלא שבסופו של אותו היום היו בכפר לא פחות מ-200 עד 250 גברים הרוגים, בנסיבות בהן היו אנשי הכפר נטולי נשק ונטולי מגן לחלוטין.

אלו הן העובדות היבשות העולות מתוך העדויות, שחלקים מהן יובאו בהמשך הדברים בעתונות העברית של אותם הימים הופיעה, למחרת כיבוש טנטורה, ידיעה בלשון כמעט זהה ב"דבר", בטאון ההסתדרות הכללית של העובדים בישראל, "קול העם", עתון המפלגה הקומוניסטית, "הצפה", עתון המחנה הדתי-הלאומי, "המשקיף", עתונם של הרביזיוניסטים ו"על המשמר", עתון מפלגת הפועלים המאוחדת של ה-24.5.1948. תחת הכותרת "מאות אנשי כנופיות נשבו עם כיבוש טנטורה" נאמר בגוף הידיעה: "הכפר טנטורה